

Eenheden en fragmenten

Colophon van een codicoloog

Rede uitgesproken door

J.P. Gumbert

bij gelegenheid van zijn afscheid als hoogleraar
in de Westerse Paleografie en handschriftenkunde
aan de Universiteit Leiden op 15 december 2000.

Mijnheer de decaan,
gewaardeerde collega's, beste vrienden, geachte aanwezigen:

dit is een afscheidscollege. Het is het laatste college Westerse Paleografie en Handschriftenkunde in Leiden in dit jaar, in deze eeuw, en zelfs in dit millennium. Want U gelooft toch niet ook, dat een eeuw met een jaar op nul begint? Onze digitale klokken wijzen na middernacht 00.00 uur, en brengen het nooit verder dan 23.59; als onze kalenders klokken waren, wezen ze nu 11 maanden, 14 dagen, 16 uur en 18 minuten aan; maar zo werken onze kalenders niet, die werken met ranggetallen, en dus is het nu de 15e dag van de 12e maand; en, zoals ieder weet die ooit een middel-eeuwse datum met 'Anno Domini millesimo...' heeft gezien, ook onze jaartallen zijn ranggetallen, het millennium begint niet met het nulde, maar met het eerste jaar, en het eindigt als het duizendste is afgelopen – dat is over ruim twee weken. In die tussentijd zullen er geen Leidse paleografiecolleges meer zijn.

En ook daarna zullen er geen Leidse paleografiecolleges meer zijn, want het is ook het afscheid van de Leidse paleografie als geheel – althans met een volledige aanstelling, althans voor afzienbare tijd. Nu is een voltijdse aanstelling, en nog wel op hoogleraarsniveau, voor dit vak ook geen vanzelfsprekendheid. Enig onderwijs, op relatief elementair niveau, werd er in de negentiende eeuw allang gegeven bij filologische en historische vakken; maar formele colleges, door een specialist, begonnen pas in 1888 met onderwijs door Scato de Vries, gegeven naast zijn bezigheden als conservator der handschriften van de UB, en later als bibliothecaris. In 1909 werd hij Buitengewoon Hoogleraar, en bleef dat, ook na zijn afscheid als bibliothecaris, tot zijn emeritaat in 1931. Van 1888 tot 1931 is 43 jaar. Daarna kwam er een lacune; pas in 1948 kwam er weer specialistisch onderwijs (en, niet te vergeten, onderzoek), door Gerard Lief tinck, met de rang van lector, wederom naast zijn taak als conservator handschriften. Pas jaren later, in 1957, bleek dat het conservatorschap en het onderwijs niet meer goed te verenigen waren, als men beide recht wilde doen; pas toen begon de voltijdse aanstelling. Inmiddels waren de meer dan zeven vette jaren voor de Universiteit aangebroken; de lector kreeg een assistent (mij dus), die later medewerker werd, en hij werd zelf hoogleraar. Na zijn emeritaat, in 1972, volgde zijn medewerker hem op, zij het zuinigjes als lector (tot de restyling van de lectoraten in 1979) en zonder medewerker. Nu komen er weer magere jaren; het mooie plan, de Paleografie en Handschriftenkunde achter de dijk van de Kaneelnota veilig te stellen, vervloog in nevelen, en er zal nu, na 52 jaar, geen specialist meer kunnen worden aangesteld, noch voor onderwijs noch voor onderzoek. De Faculteit valt hierin weinig te verwijten: zij probeert nog steeds 'een voorziening' te vinden – mits betaalbaar, uiteraard. Het zal er wel op uitdraaien dat iemand, die eigenlijk iets anders doet, met 0,2 aanstelling colleges gaat verzorgen. Nu is 0,2 ei altijd beter dan een lege dop; en per slot van rekening ben ik, zoals ik hier voor U sta, ook al een paar jaar 0,2: 1/5 van mij geeft onderwijs, de rest doet onderzoek, maar privé, in de VUT. Maar ik vrees toch, dat 0,2 aanstelling, naast een andere taak, weinig ruimte laat om op het vak-

gebied van de Paleografie en Handschriftenkunde creatief bezig te zijn. Het ziet er toch naar uit dat dit vak in Leiden weliswaar niet geheel wordt uitgeschakeld, maar toch op een spaarvlammetje gezet wordt.

Wat de rest van het land betreft, kan men niet zeggen dat het vak is afgeschaft zolang bijvoorbeeld Amsterdam en met name Groningen nog de huidige voorzieningen hebben; en we moeten dus de verleiding weerstaan om van een 'duikvlucht' te spreken, zoals onlangs voor het biomedisch onderzoek is gedaan.¹ Maar florissant is anders. En als men de haast nog treuriger situatie in de ons omringende landen beziet, dan moet men constateren dat de kaalslag in onze hoek van de wereld al ver is gevorderd.

Dat het millennium ophoudt, is van geen belang; dat mijn vak langzaam doodbloedt, is jammer; maar dat ikzelf aan het eind van mijn ambtelijke carrière sta, is helemaal niet erg. Ik ben nu 27 jaar kroondocent; college geef ik al sinds 35 jaar; het wordt wel tijd dat ik er, althans officieel, mee ophoud.

Wat heb ik al die tijd gedaan? Laat ik vooropstellen, dat ik altijd heel ouderwets ben geweest. Ik heb geen orgaan voor eigentijdse situaties, en ik heb de Onderzoeksschool, en zelfs ons eigen Zwaartepunt, nooit het warme hart toegedragen dat zij ongetwijfeld verdienen. Ik heb ook nooit aan planning gedaan (al heb ik de desbetreffende formulieren altijd braaf en redelijk eerlijk ingevuld). Ik heb ook een diep wantrouwen tegen de eis, die N.W.O. stelt, dat het te financieren onderzoek 'vernieuwend' moet zijn. Ik heb mijn bezigheden altijd tamelijk ongepland gedaan, min of meer achter mijn neus aan; en wat er aan vernieuwends in was, is 'vanzelf' gekomen.

In de eerste jaren heb ik voornamelijk gewerkt op de terreinen die door Lieftinck waren ontgonnen: de nomenclatuur van het schrift, de *Catalogue des manuscrits datés* (waar mijn studie van de Utrechtse Kartuizerhandschriften een aftakking van is), en meer in het algemeen de handschriften uit Nederland uit de vijftiende eeuw; en ik heb me daar altijd heel wel bij bevonden, en nooit het gevoel gehad dat ik in mijn ontwikkeling beperkt werd, of dat ik mij tegen mijn leermeester moest afzetten – ondanks het feit dat ik van origine classicus was, en dat ik een heel andere persoon dan Lieftinck ben, of misschien wel juist dank zij dat verschil. Mijn eigen kijk op het vak – belangstelling voor de techniek van het boekmaken, voor het benoemen van dingen, en voor het maken van lijstjes – kon zich binnen het gegeven kader uitstekend ontplooiën. Pas in de jaren '80, met studies over de afmetingen van handschriften, over penwerk, over liniëringstechnieken, over layout, en met het IIMM-project (waarover beneden nog meer), kwam ik echt buiten Lieftinck's paden. En ik geloof niet dat dat verkeerd was.

Maar als ik al die paden bewandeld heb, is dat dan een reden voor een ander, dat ook te willen doen? Waarom zou iemand codicologie doen (om mij in het vervolg maar praktisch tot dat onderwerp te beperken – en met codicologie bedoel ik: de studie van het handgeschreven boek als materieel object)? Omdat codicologie

interessant is – omdat ze *nuttig* is – omdat ze *nodig* is.

Is codicologie interessant? Neem de prikking – om netjes een boek te kunnen schrijven, moeten eerst de bladen worden geliniëerd, en om de lijnen te kunnen trekken, moeten er eerst gaatjes worden geprikt. Er is veel bekend over welke lijnen men trekken wilde, en hoe men de lijnen trok, en hoe men de gaatjes prikte, en over hoe dat naar plaats en tijd verschilde; maar, zoals met bijna alles in de codicologie, veel meer is er nog onbekend, en wacht op iemand die de moed, de tijd en het geld heeft om een paar jaar bibliotheken af te reizen en tientallen of duizenden handschriften op hun gaatjes en lijntjes te onderzoeken. Ik kan mij goed voorstellen dat menigeen niet onmiddellijk mijn overtuiging, dat dit een hoogst interessant en boeiend onderzoeksveld is, zal delen.

Om een ander voorbeeld te noemen: papier werd in Europa vanaf de dertiende eeuw gemaakt, en wel in standaardmaten. We hebben zelfs een prachtige steen, van ca. 1389, waar precies de officiële maten op staan afgetekend waar de Bolognese papiermakers zich aan te houden hadden. De kleinste, en meest gebruikte, is ongeveer 42x30 cm. (dat is, toevallig, vrijwel ons A3-formaat).² Maar hoe groot zijn vellen perkament (die van kalfs-, schapen- of geitenhuiden gemaakt worden)? Daar was maar één artikel over, van 1941, met nogal exorbitante suggesties: een ‘gemiddelde koeienhuid’ zou een vel perkament van 180 x 120 cm. opgeleverd hebben! Nu heb ik (dankzij een observatie van Frank Bischoff) een statistiek kunnen maken van hoe groot vellen perkament nu eigenlijk waren, en dat blijkt heel wat bescheidener te zijn: kleine zijn vaak maar 42 x 30 cm., en 80 x 60 is al een hele grote (hoewel er nog grotere bestaan).³ Ik was best wel trots dat ik dat zo leuk gevonden had. Maar toen ik er eens over vertelde, vroeg een van de leden van het gehoor waarom ik dat nu eigenlijk onderzocht had: of ik hoopte er handschriften beter mee te kunnen dateren, of welk ander oogmerk ik had gehad. Mijn antwoord: ik had geen oogmerk, ik wou het gewoon weten, bevredigde hem volstrekt niet. Belangstelling en nieuwsgierigheid alleen vond hij blijkbaar geen afdoende motieven voor onderzoek.

Ergens speelt daar toch het middeleeuwse bezwaar tegen de *curiositas* nog steeds mee. De *curiositas* is een zonde die gedefiniëerd is als ‘de zucht om dure dingen te hebben, mooie dingen te zien, verborgen dingen te weten’. Een mooi, knap schilderij is een *imago curiose picta*, een subtiel betoog is ook een *curiositas*. Onze ‘curiositeiten’ en de ‘curiosity’ of nieuwsgierigheid liggen aan de rand van het betekenisveld; en de neiging, dure dingen te bezitten, wordt ook bij ons niet erg geapprecieerd. Maar de andere takken der *curiositas*, de drang naar het mooie en die naar het onbekende, zijn toch de drijfveren van al onze kunst en wetenschap! Maar zoals ‘l’art pour l’art’ toch nog altijd een iets verdorven klank heeft, zo is ook wetenschap gewoon om het weten nog lichtelijk verdacht – het mag eigenlijk alleen *liberatorum procreandorum causa*, met een bepaald rationeel doel: het moet nuttig zijn.

Gelukkig kunnen we verklaren dat de codicologie ook een beetje nuttig is. Zij draagt, ten behoeve van bijvoorbeeld tekstuitgevers, toch wel enige argumenten voor datering en localisering van handschriften aan. Het meest profijt van de codicologie

heeft men, als men haar ziet als een tak van de geschiedenis van de materiële cultuur, als een archeologie. Zij kan dan, met de nodige voorzichtigheid, worden ingepast in de algemene cultuurontwikkeling, en zij kan helpen bekende overeenkomsten of beïnvloedingen duidelijker of zelfs beter te tekenen. Zo moet toch de in het Duitse rijk tot de twaalfde eeuw gebruikelijke manier van perkamentbereiden, waarbij het verschil tussen de haar- en de vleeszijde van de huid vrijwel onzichtbaar wordt, een erfenis zijn van de eerder op de Britse eilanden gebruikte methode, via de intensieve missionering van deze streken door Angelsaksen (zoals Willibrord en Bonifatius).

Bijzonder vruchtbaar kan de codicologie zijn in gebieden waar verschillende culturen en ook boektechnische tradities naast elkaar bestaan, elkaar raken en zelfs beïnvloeden, zoals Spanje, waar Latijnse, Arabische en Hebreeuwse bevolkingsgroepen door elkaar leven, elk met hun eigen manieren van boeken maken, die bij contacten goed duidbare interferenties opleveren. Hier raken wij het ruime en jonge veld van de vergelijkende codicologie: naast het Westerse boek staan bijvoorbeeld het Griekse, Hebreeuwse, Syrische, Arabische, Ethiopische boek, allemaal verschillend, maar allemaal teruggaande op dezelfde wortel: het laatantieke boek van de Romeinse, Mediterrane cultuur. Confrontatie van de verschillen is leerzaam; en studie van de af en toe voorkomende onderlinge ontleningen kan dat ook zijn. Opmerkelijk is bijvoorbeeld hoe in Italië in de vijftiende eeuw verschillende elementen van Oosterse boekproductie worden overgenomen: een manier van liniëren (door middel van een bord, bespannen met draden, waar men het blad oplegt en dan door wrijven het patroon kan overbrengen), het gebruik van karton voor de platten van de band, en een techniek van bandversiering (het aanbrengen van ingewikkelde vlechtwerkpatronen door geduldig telkens afdrukken van slechts twee of drie kleine stempeltjes: een recht stukje, en een of twee bochtjes). Namen de Italianen dat van de Arabieren over, waar zij voldoende contacten mee hadden? Voor het liniëerbord konden zij het voorbeeld dichter bij huis vinden, bij de Joodse schrijvers in hun eigen land. We weten het antwoord nog niet. Hier is nog mooi onderzoek te doen.

Ik kan trouwens de vergelijkende codicologie niet verlaten zonder althans even aan te stippen dat zij een nog ruimer terrein kan bestrijken dan dat van de erfgenamen van de antieke cultuur. Ook andere culturen hebben boeken, en boektechnieken: ik noem alleen Indië, met zijn palmbbladboeken, en China, waar ons papier vandaan komt en waar boeken ook gedrukt werden lang voor Gutenberg.

We hebben dus nu even aangeduid dat de codicologie wel degelijk bijdraagt tot het dateren en localiseren van handschriften, en ook tot het verkrijgen van historisch inzicht. Dus de codicologie is nuttig (althans zolang niemand vraagt waar dat historisch inzicht dan weer voor dient).

Maar er is één terrein waar de codicologie niet alleen nuttig maar absoluut onontbeerlijk is: dat is bij de onderscheiding van de 'codicologische eenheden' binnen het boek. Het is voor ons een vanzelfsprekende gedachte dat één boek, dat wij kopen of uit de kast pakken, in één doorlopend proces is gedrukt en één tekst bevat (tenzij

het bv. een bloemlezing is, of een bundel opstellen, wat men tegenwoordig zo mooi een 'edited volume' noemt; dan heeft het toch nog altijd de eenheid van redacteur). Voor middeleeuwse boeken is dat vaak anders. Enerzijds bevatten zij vaak meer dan één tekst; dan zijn het 'meerteksthandschriften', zoals Jan-Willem Klein dat noemt, en vaak wat men nu 'verzamelhandschriften' noemt. Maar anderzijds zitten er vaak in één band de producten van meer dan één 'werkproject'. Het simpelste geval is nog wat men nu een 'convoluut' noemt: aparte boekjes, die een tijdlang een los leven geleid hebben, maar uiteindelijk door iemand in één band zijn gestopt. Dat kan door een bibliothecaris uit de negentiende eeuw gedaan zijn, of door een abt uit de vijftiende, die de bovenste planken van zijn kloosterkast, waar al het oude, versleten kleingoed lag, wilde saneren; maar ook door een verzamelaar uit de dertiende eeuw, die zorgvuldig en planmatig, uit kleine boekjes die hij in de loop des tijds op de kop tikte, een handbibliotheekje samenstelde. Het is toch duidelijk dat het voor iemand die zich met een van de onderdelen van zo'n handschrift wil bezighouden – bijvoorbeeld om de tekst uit te geven – belangrijk is om te beseffen dat het boek zo in elkaar zit (al was het maar om, als één van de stukjes door de schrijver ervan gedateerd is, niet de fout te maken die datum automatisch ook voor de andere stukjes te laten gelden). En meestal is het helemaal niet zo moeilijk om de aparte gedeelten van een convoluut – wat ik dus de 'codicologische eenheden' noem – te onderscheiden. Des te verbazender dat zoveel mensen, die zich grondig met handschriften bezighouden – tekstuitgevers, kunsthistorici, makers van catalogi – nog steeds artikelen en beschrijvingen publiceren waarin zelfs heel duidelijke gevallen niet zijn onderkend en niet in de behandeling zijn aangeduid. Eigenlijk is dat de makers van catalogi het meest aan te rekenen. Zij worden geacht specialisten te zijn, en hun bevindingen neer te leggen ten behoeve van gebruikers die géén specialisten zijn. Want bijvoorbeeld een theoloog, die een studie over een werk van Sint Bernardus onder handen heeft en de handschriften van dat werk nagaat, weet veel meer over Bernardus dan van een catalogusmaker verwacht mag worden; maar van handschriften weet hij minder. Welke waarde het handschrift voor de Bernardus-studie heeft, hoeft de catalogusmaker hem niet te vertellen; maar hoe het in elkaar zit, dat moet hij hem wel vertellen; als de catalogusmaker het niet doet, wie zal het dan doen? en wie zal het de theoloog kwalijk kunnen nemen als hij fouten maakt omdat hij op de catalogus vertrouwde?

En dat zijn nog simpele gevallen. Veel moeilijker, maar ook belangrijker zijn de gevallen waar een op het oog tamelijk homogeen boek bij nader toezien toch uit verschillende bouwblokken – codicologische eenheden – aan elkaar gegroeid blijkt te zijn. Er zijn talloze gevallen denkbaar, en soms aantoonbaar; om er maar een paar te noemen: een schrijver die een brokstuk van een al bestaand boek in zijn eigen werk incorporeert; een schrijver die een onvoltooid gebleven (of geworden) boek completeert; twee (of meer) schrijvers die samen een boek maken, ieder een stukje; een schrijver die een aantal korte teksten maakt, elk in een eigen codicologische eenheid, met de bedoeling die te zijner tijd in een band bijeen te binden, maar hij weet nog niet zeker in welke volgorde, en of het niet twee banden moeten worden,

en welke eenheden (van hemzelf of van anderen) er ook nog in moeten, en op welke plaats.

Om zulke dingen te ontrafelen heb je alle observaties nodig die de codicologie maar kan leveren, van papiersoort en liniëring tot schrift en versiering. Dat soort werk is eigenlijk de belangrijkste taak die de codicologie heeft.⁴

Een belangrijk punt is de katerngrens. Als twee teksten binnen één katern op elkaar volgen, dan heeft degene die de tweede tekst begon daarmee de combinatie, en de volgorde, voorgoed vastgelegd, en dat moet hij bewust gedaan hebben. Maar als er tussen de teksten een katerngrens is, dan is de combinatie en de volgorde eigenlijk pas bij het binden definitief geworden (hoewel een band, en zeker een middeleeuwse, eigenlijk niet zo erg definitief is). Codicologische eenheden, die door katerngrenzen afgebakend worden, gedragen zich min of meer als wagons van een trein: ze kunnen aan elkaar worden gekoppeld, maar men kan ze ook weer loskoppelen en aan een andere trein hangen, of er andere wagons tussen koppelen. Maar er zijn ook grenzen, die men als grenzen tussen codicologische eenheden moet erkennen, maar die niet met katerngrenzen samenvallen. Een simpel en niet zeldzaam geval is dat van een codicologische eenheid waarin aan het eind van het laatste katern enkele bladen leeg waren gebleven; iemand kan dan op die bladen een nieuwe tekst beginnen te schrijven, die dan op nieuw toegevoegde katernen wordt voortgezet. De tekstgrens ligt dan enkele bladen vóór de katerngrens; de situatie is niet met treinwagons te vergelijken, maar eerder met een oplegger, waar het begin van de laadbak enkele meters vóór de achterwielen van de trekker ligt.

Het vergt soms veel vernuft, zo de bouw van een handschrift te ontrafelen en de ontstaansgeschiedenis netjes uitgeprepareerd te presenteren. Maar het is – althans soms – lonend, zelfs voor wie ‘alleen maar’ de tekst wil afdrukken. En het meest lonend is het in de gelukkig niet eens zo zeldzame gevallen waarin de ontstaansgeschiedenis van het boek tegelijk de (gedeeltelijke) ontstaansgeschiedenis van de tekst is, met name daar waar wij met auteursexemplaren (soms zelfs met autografen) te maken hebben. Het is toch prachtig, door het observeren van onregelmatigheden in katernbouw, liniëring, rubricering en andere kleine détails althans een deel van de wordingsgeschiedenis van een tekst te kunnen volgen. Ik noem alleen even twee recente gevallen uit het gebied van de Middelnederlandse letterkunde: Jan Willem Klein's analyse van de Haagse codex van de Lancelotcompilatie⁵, en Erwin Mantingh's dissertatie, vorige week in Utrecht verdedigd, over de Kopenhaagse Lutgart⁶, waar de juiste interpretatie van de bouw, en daarmee van het ontstaan, een bijdrage tot de algehele interpretatie van het werk levert. Soms (als in dit laatste geval) is het zelfs zo, dat het de codicologische analyse is, waardoor wij te weten komen dát we met een auteursexemplaar te maken hebben.

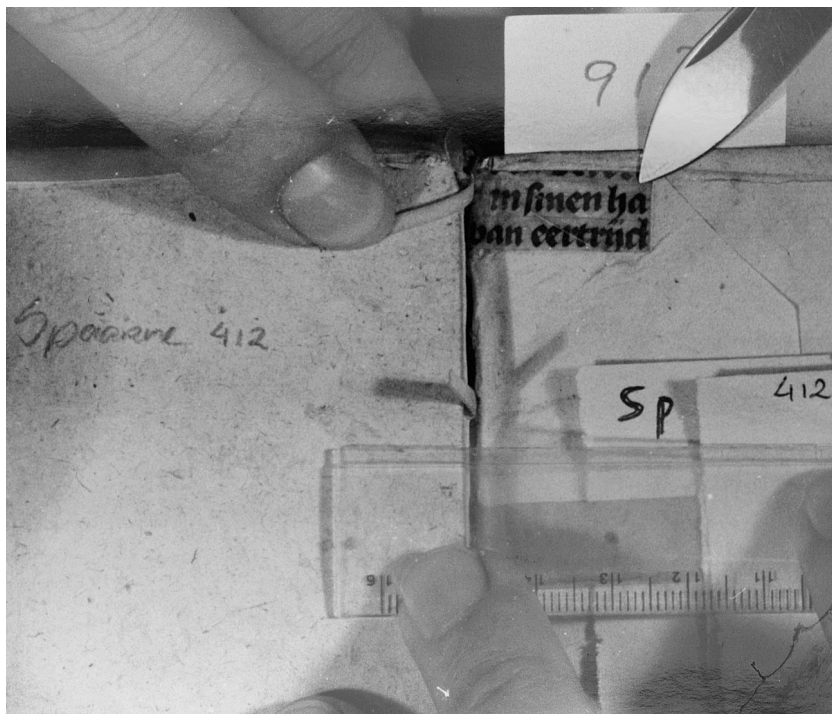
De analyse in codicologische eenheden is dus onontbeerlijk: het belangrijkste wat er over een handschrift gezegd kan worden is of het al dan niet homogeen is. Daarom zijn de codicologische eenheden ook een hoofdpunt in mijn project *Illustrated Inventory of Medieval Manuscripts* (IIMM). Dat is een plan voor het

maken van snelle inventarissen van handschriftencollecties, dat al jaren in bewerking is maar waar in 2001 de eerste echte delen van moeten verschijnen. Een van de grondprincipes is: als een handschrift uit verschillende codicologische eenheden bestaat, moeten die apart worden opgenomen. Om een indruk te geven: in het deel over het Catharijneconvent te Utrecht, dat zo goed als klaar is, zijn ongeveer 220 handschriften beschreven (ik heb ze handmatig geteld, en we weten hoe moeilijk dat is), maar door het onderscheiden van codicologische eenheden worden dat 260 items.

De vermelding van IIMM biedt een goede overgang naar een volgend onderwerp: van de boeken die uit stukken bestaan, naar de boeken die nog slechts in stukken bestaan: van de codicologische eenheden naar de fragmenten. Van de Oudheid af tot ver na de middeleeuwen zijn boeken die men, om welke reden dan ook, niet meer bruikbaar vond, weggedaan en het materiaal is gerecycled. Er bestaan talloze manieren om met oud perkament iets nuttigs te doen; als we pech hebben is er lijn van gekookt, als we geluk hebben is het door boekbinders in een band verwerkt, als omslag, als schutblad, of als reepje ergens binnenin geplakt. Als fragmenten tevoorschijn komen en als ze bijzonder zijn, als ze bijvoorbeeld een tekst van een klassiek auteur of een Middelnederlands gedicht bevatten, worden ze uit de band genomen en apart bewaard; maar voor vol aangezien worden ze toch niet. Maar de fragmenten die niet zo de aandacht hebben getrokken zijn helemaal de paria's van de handschriftenkunde. Een van de andere grondregels van de IIMM is dan ook dat fragmenten meetellen, uit een democratisch principe: 'one book one vote', een boek is een boek, ook als het kapot is, óók als het nog maar een snipper is. Het resultaat is, dat in het Catharijneconvent, naast de 260 codicologische eenheden, ook nog een 750 fragmenten werden geïnventariseerd: 200 zijn uit de band genomen waarin ze waren overgeleverd, 550 zitten nog in hun band. Soms bevat de band een handschrift, maar meestal is het een gedrukt boek, uit de vijftiende, zestiende, zeventiende, zelfs achttiende eeuw – zolang bleven boekbinders het oude perkamentafval verknippen.

Zo'n klein snippertje [afb. 1], in de hoek van de rug van een Brussels drukje van 1674, waaraan nog net te zien is dat het Nederlands is, vijftiende eeuw, ongetwijfeld van alweer een getijdenboekje (waarvan we vele tientallen gave exemplaren hebben): wat heeft men eraan dat op te merken, en te beschrijven (dat wordt wel een korte beschrijving!), en te fotograferen (het vereist soms heel wat acrobatiek, zo'n snipper te fotograferen zonder de band te beschadigen!), en dat allemaal te publiceren? Is dat nodig, of nuttig, of interessant?

Ja, dat is nodig, en wel om redenen van statistiek. Elk fragmentje apart is bijna waardeloos; maar samen, in hun honderden, geven zij een veel beter zicht op wat er eens aan boeken geweest is. Uit de min of meer compleet bewaarde boeken krijgt men geen flauw vermoeden hoeveel schoolboeken, hoeveel juridische handboeken, en vooral hoe onnoemelijk veel missalen, brevieren, antifonaria en andere kerkboeken er geweest zijn. Zo bieden de fragmenten althans een gedeeltelijke

Afb. 1 Utrecht, Catharijneconvent, BMH Sp od 412

De beschrijving in IIMM is: Neth., XV; Horae (dutch); Parchm., 4 fr. Penwork dec. – In: Jo. Bona, *Principia et documenta vitae christianae*, Brussels 1674. In IIMM toont het plaatje alleen het fragmentje zelf

correctie voor het door verliezen geteisterde beeld van de middeleeuwse boekwereld. (Uiteraard zitten er aan die corrigerende functie van de fragmenten wel de nodige haken en ogen.)

Sommige van die fragmenten zijn trouwens helemaal niet waardeloos, maar integendeel heel belangrijk. Ik stip hier alleen twee Middelnederlandse vondsten aan, gedaan tijdens het IIMM-werk en allebei door Erik Kwakkel gepubliceerd. De ene bestaat uit vier reepjes van een Apocalyps-vertaling [afb. 2], die een onvermoede, en iets oudere, parallel voor het unieke, prachtig geïllustreerde Parijse handschrift onthulden. Niet dat we van die reepjes zelf veel wijzer worden, maar ze bewijzen dat er een ander dergelijk handschrift is geweest, en dus moeten we onze gedachten over de achtergronden van dat handschrift grondig herzien. De andere vondst is vijf reepjes, zo'n 8 x 2 cm., verstopt in de rug van een zeventiende-eeuws handgeschreven graduale (van een Haarlemse schuilkerk), die een Evangelieharmonie bleken te bevatten en inmiddels een interessante plaats in de ingewikkelde tekstoverlevering hebben ingenomen: 'zoals paleontologen soms aan enkele botten genoeg hebben om

u opacemen. En in die dierden die
die Enne die dierden die dierden die te

en Enne die dierden die dierden die dierden
steine in den seinel legende in es hehoud
in Enne die dierden die dierden die dierden
die dierden die dierden die dierden die dierden
die dierden die dierden die dierden die dierden

die dierden
die dierden
die dierden
die dierden

Afb. 2 Leiden, Universiteitsbibliotheek, BPL 2454: 13

De fragmenten van een nieuw handschrift van de Middelnederlandse Apocalyps, Vlaanderen
2e helft 14e eeuw. De tekening is op de achterkant.

een fase in de ontwikkeling van de menselijke soort aan te wijzen, zo kan een handschriftenfragment een bijdrage leveren aan ons inzicht in de ontwikkeling van een bepaalde tekst, schrijft Kwakkel.⁷ En daarin ligt mede het nut van IIMM: het geeft niet alleen een overzicht over wat er allemaal een spoor van zijn bestaan heeft nagelaten, het biedt ook iemand die bijvoorbeeld in Middelnederlands proza, of in dertiende-eeuwse koorboeken, of in canonistische commentaren geïnteresseerd mocht zijn, de mogelijkheid een collectie snel en efficiënt door te bladeren, op zoek naar het ene, of misschien de twintig, stukjes die hem wel interessant lijken, en die hij anders beslist nooit zou hebben gevonden.

Het onderzoek van fragmenten is dus wel degelijk nuttig. Maar is dat waarom we fragmenten inventariseren, en is dat waarvoor we codicologie doen? Eerlijk gezegd: nee. De drijfveer is toch, moeten wij toegeven, gewoon *curiositas*, gewoon dat wij het interessant, fascinerend, ja zelfs *leuk* vinden. Nu is dat op zich weer een complexe drijfveer. Het misschien belangrijkste element daarbinnen is, althans in mijn geval, het respect voor het handwerk van vroegere mensen. De formulering, die er eens voor de archeologie aan is gegeven: ‘we are digging up, not *things*, but *people*’, is altijd mijn leidspreuk geweest.⁸ Met echte mensen ben ik niet zo goed in de omgang, maar met de mensen die achter de handschriften staan kan ik het goed vinden. En het is niet alleen waardering en respect, het is ook een emotie van mededogen, vergelijkbaar met de emotie die Jopie Huisman dreef in zijn schilderijen van versleten spullen van arme mensen. Het is het gevoel dat Maarten Koning had toen hij, na zijn pensioen, zijn oude aantekeningen over de dorsvlegel nog eens inzag: ‘vlegels in hun geheel en in detail: de verbinding, de knopen in de verbindingsriemen, de knoppen, beugels en kapjes, de laatste ook nog eens in doorsnee (...) Wat hij las, ontroerde hem (...) het was af en toe alsof hij het gereedschap nog in zijn handen voelde.’⁹ Het hangt ook samen met mijn vaste overtuiging dat het niet waar is ‘dat wat belangrijk is/belangrijker is dan wat onbelangrijk is’ (naar Wisława Szymborska).¹⁰

En zo zoeken we dan de snippers in de boekbanden, we traceren de watermerken en tellen de prikgaatjes, met veel plezier en een goed geweten – maar af en toe komen we een fragment tegen, of het mag ook een heel boek zijn, dat ook nog *mooi* is, dat wil zeggen: ambachtelijk volledig geslaagd en bevredigend, een *liber curiose factus*; iets uit de twaalfde eeuw bijvoorbeeld, met dat prachtige schrift, of heerlijk dertiende-eeuws penwerk [afb. 3]; en dan welt ons spontaan de uitroep naar de lippen: dáár doen we het voor.

Nu wil ik nog even een dankwoord uitspreken, of althans een aantal mensen noemen die een dankwoord verdiend zouden hebben, en zonder wie mijn leven, als codicoloog en als mens, niet zo goed zou hebben kunnen verlopen:

- mijn overleden ouders, uiteraard;
- mijn leraren, op school en aan de Universiteit, waarvan ik alleen de namen Kees Boeke, Ida Gerhardt, J.H. Waszink noem;

dn̄o. Et adorauerūt
ibi dn̄m. et orauit an
na et ait. Exultauit
cor meum in dn̄o. et
exaltatum est cor meū
in domino.

Puer autem erat
minist' in consp̄
tu dn̄i ante faciem be
li sacerdotis. Porro fi
lij heli filij belial nesci
entes dn̄m. neq; offi
ciū sacerdotū ad po
pulū. Sed quicumq;
immolasset uictimā
ueniebat puer sacer
dotis dum coqueren
tur carnes. et habebat
fusanulam tridente
in manu sua. et mit
tebat eam in lebetem
uel in caldariam. aut
mollam siue in cacca
bum. et omne quod

leuabat fusanula tol
lebat sacerdos sibi. Sic
faciebant uniuerso isra
el: uementi in sp̄lo.
Etiam antequam
adolerent adipē. ue
niebat puer sacerdo
tis. et dicebat imo
lanti. Da michi car
nem ut coquam sa
cerdoti. non enim
accipiam a te carnē
coctam s; crudam.

Dicebat q; illi. Im
molans. In
cendatur p̄mum iux
ta morem hodie ad
eps & tolle tibi quan
tumcūq; desiderat a
nima tua. Qui respō
dens aiebat ei. Ne q̄
quam. nunc enim
dabis. Alioquin: tol
lam ui. Erat autem

Afb. 3 Leiden, Universiteitsbibliotheek, BPL 2514 A: 24

Lectionarium, Frankrijk 2e helft 13e eeuw. Er zijn 10 dubbelbladen van dit handschrift
bewaard, elk blad 35 x 25 cm; ze dienden als schutbladen in de 5 delen van het Corpus juris,
Lyon 1524 (signatuur 273 A 1-5).

- mijn studievrienden, kort gezegd: M.F.;
 - mijn vrouw, die ik 39 jaar geleden ontmoette, en natuurlijk ook mijn kinderen;
 - allerlei collega's, in binnen- en buitenland, waarvan ik alleen de Gazette-mensen noem;
 - de Faculteit der Letteren, waar ik mij waarlijk niet over te beklagen heb;
 - mijn toch wel tamelijk talrijke studenten, en met name de velen die méér dan mijn studenten geworden zijn, vooral natuurlijk het Draakje;
 - en, last but not least, de UB, speciaal de staf van de Handschriftenkamer.
- Een dankwoord krijgen zij allen niet; maar mijn dank hebben zij wel.

En dan nog een colofon:

Et sic est finis.

Noten

- [1] Piet Borst, in *NRC-Handelsblad* 18.11.2000 p. 14.
- [2] Hierbij twee kanttekeningen, typerend voor de gang der dingen in dit vak. De afmetingen van die papiermaten werden bekend gemaakt door C.-M. Briquet [*Les filigranes*] in 1907. In 1975 publiceerde iemand preciezere cijfers, waar weinig reactie op kwam. Maar reeds in 1955 had een typograaf, Jan Tschichold, nog andere maten gepubliceerd, die, voor zover ik het op de foto kan nagaan, het meest met de werkelijkheid kloppen [ik baseer mij op Tschichold, *De proporties van het boek*, vert. H. van Krimpen 1991, p. 51]. Maar codicologen lezen niet wat typografen schrijven; en iedereen citeert nog Briquet's cijfers. In een natuurwetenschappelijke discipline kan men zich zo iets moeilijk voorstellen! Gelukkig is de codicologie geen natuurwetenschap: middeleeuwse papiermakers zijn ook maar mensen, en zij houden zich niet altijd strikt aan wat hun overheden allemaal voorschrijven; de maten van hun papier fluctueren wat, en men heeft zelfs kunnen vaststellen dat ze de neiging hebben met de loop des tijds te krimpen — iets kleinere vellen voor dezelfde prijs zijn voor een fabrikant aantrekkelijk [C. Bozzolo - E. Ornato, *Pour une histoire du livre manuscrit...*, 1980, p.276]. Een begrip als 'standaardformaat' moet, als het een middeleeuws ambacht betreft, met een flinke korrel zout genomen worden.
- [3] Zie mijn 'Sizes and Formats', in: M. Maniaci - P. Munafo (ed), *Ancient and medieval book materials...*, 1993, pp.227-263.
- [4] Je zou er ook een goede terminologie voor moeten hebben, want een goede set vaktermen, waarvan duidelijk gedefinieerd is wat ze betekenen en wat niet, is een machtig instrument: het helpt ten eerste bij het observeren, en ten tweede bij het vastleggen en overdragen van wat men geobserveerd heeft. Hoe kan men serieus werken zonder een goede terminologie? Maar ons vak wordt door weinigen beoefend, en vordert dus heel langzaam; en de terminologie van de codicologie is nog lang niet klaar. (Over die van de paleografie past eigenlijk alleen huiverend stilzwijgen.) Voor gevallen als die, die ik net aanstipte, is een term als 'convoluut' veel te grof. Verder kom je al, als je, zoals Erik Kwakkel nu aan het doen is, de codicologische eenheid in 'productie-eenheid' en 'gebruikse-eenheid' gaat onderscheiden. We hebben ook al een 'entité codicologique' en een 'recueil cumulatif'. Maar genoeg is dat nog lang niet.
- [5] Zie B. Besamusca - A. Postma (ed), *Lanceloet, De Middelnederlandse vertaling van de Lancelot en prose...* Pars I, 1997, pp. 51-110.
- [6] E. Mantingh, *Een monnik met een rol*, 2000.
- [7] E. Kwakkel, 'Nieuwe fragmenten en een oude traditie', *Queeste* 6 (1999) pp. 166-190.
- [8] M. Wheeler, *Archaeology from the Earth*, Penguin-editie 1956, p. 13: 'The archaeologist is digging up, not *things*, but *people*.'
- [9] J.J. Voskuil, *De dood van Maarten Koning*, 2000, pp. 155-156.

- [10] W. Szymborska, *Uitzicht met zandkorrel*, vert. G. Rasch, 1997, p.132: 'Wanneer ik zo iets zie, verlaat me altijd de zekerheid/dat wat belangrijk is/belangrijker is dan wat onbelangrijk is.' Maar ik heb die zekerheid helemaal niet.